

УДК: 331.101.262

DOI: 10.5281/zenodo.4136083

*Ортіна Ганна, доктор наук державного управління, доцент,
доцент кафедри публічного управління, адміністрування та права
Таврійського державного агротехнологічного університету
імені Дмитра Моторного*

*Ortina Ganna, doctor of Public Administration, Associate Professor,
Head of the Department of Public Administration, Administration and Law
Dmitry Motorny Tavria State Agrotechnological University*

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОГО ІНТЕНСИВНОГО ТЕХНОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ ОСВІТИ

HUMAN CAPITAL IN THE CONDITION OF GLOBAL INTENSIVE TECHNOLOGICAL EDUCATION DEVELOPMENT

В статті проаналізовано вплив освіти на розвиток людського капіталу. Значення людського капіталу в економічному житті суспільства постійно підвищується, оскільки практично у всіх сферах соціально-економічної активності головна роль належить висококваліфікованим робітникам з творчим потенціалом. Сьогодні в умовах глобального інтенсивного технологічного розвитку освіти не тільки дає можливість володіти старими, вже накопченими знаннями, але і сприяє отриманню нових знань в процесі праці, а також забезпечує умови для їх виробництва в майбутньому.

Поняття «людський капітал» визначає не тільки головну роль людини в економічній системі суспільства, але і призначення необхідності інвестування в людину. Підвищує його виробничі здібності, тобто сприяє розвитку його як робітника.

Основним видом таких інвестицій являються витрати на освіту, включає загальне і спеціальне, формальне і неформальне навчання, підготовку до місця праці.

Вирішення проблем активізації розвитку людського капіталу потрібно починати с розповсюдження в суспільстві ідей теорії людського капіталу і практики їх реалізації. Визначаюча роль в належить державі. Вченими доведено такі напрямки активного впливу на економічний ріст:

- освіта і професійна підготовка роблять продуктивною працю кожної окремої людини;*
- освіта розвиває в людині ділові навички;*
- освіта збільшує не тільки швидкість, з якою поширюються відкриття, але і швидкість з якою вони здійснюються.*

Отже, внесок освіти в економічний ріст здійснюється за наступними напрямками: він наділяє робочу силу продуктивними знаннями, допомагає нарощуванню нових знань, стимулює процес продукування нових ідей. В наш час люди розглядаються не як трудові ресурси, а як власники людського капіталу. На особистісному рівні ефективність інвестицій в освіту визначає збільшення доходів людини в результаті навчання.

Ключові слова: *людський капітал, державна політика, освіта, інноваційна економіка, кадри.*

The article analyzes the impact of education on human capital development. The value of human capital in the economic life of society is constantly increasing, because in almost all areas of socio-economic activity the main role belongs to highly skilled workers with creative potential. Today, in the context of global intensive technological development, education not only provides an opportunity to have old, already accumulated knowledge, but also contributes to the acquisition of new knowledge in the process of work, as well as provides conditions for their production in the future.

The concept of "human capital" defines not only the main role of man in the economic system of society, but also the purpose of the need to invest in man. Increases his productive abilities, ie promotes his development as a worker.

The main type of such investments are education costs, including general and special, formal and non-formal education, preparation for the workplace.

Solving the problems of activating the development of human capital must begin with the spread in society of the ideas of the theory of human capital and the practice of their implementation. The decisive role belongs to the state. Scientists have proven the following areas of active influence on economic growth:

-education and professional training make productive work of each individual;

-education develops business skills in a person;

-education increases not only the speed with which discoveries spread, but also the speed with which they are carried out.

Thus, the contribution of education to economic growth is carried out in the following areas: it provides the workforce with productive knowledge, helps build new knowledge, stimulates the process of producing new ideas. Nowadays, people are not seen as labor resources, but as owners of human capital. At the personal level, the effectiveness of investment in education determines the increase in income as a result of training.

Keywords: *human capital, state policy, education, innovation economy.*

Постановка проблеми. Капітал постає фундаментом багатства сьогодення. Передбачаючи конкурентоспроможність економічних систем, визначаємоїх основним ресурсом розвитку. Продуктивне використання людських ресурсів визначає економічну силу нації, її добробуту.

У широкому розумінні – це інтенсивний продуктивний фактор розвитку економіки, суспільства, сім'ї. Основу людського капіталу за думкою багатьох вчених складають знання, стан здоров'я, доступ до інформації, професійна мобільність, потреби мотивація.

Об'єктом дослідження виступає розвиток освітніх інноваційних технологій як основи державної політики держави.

Предметом дослідження є людний капітал та його визначальна роль у розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку теорій людського капіталу висвітлено у працях зарубіжних вчених: Й. Бен-Порета, М. Блауга, Ф. Волкова, В. Воронкова, Е. Денісона, Дж. Кендрика, Дж. Мічі, В. Петті, А. Саградова, К. Смалензі, О. Тоффлера, І. Фішера та ін., та вітчизняних науковців: Д. Богиня, О. Грішнова, О. Длугопольський, І. Дунаєв, В. Кавецький, В. Куценко, В. Лагутін, Г. Лич, Н. Маркова, В. Онікієнко, Р. Олексенко, Г. Ортіна, І. Петрова, К. Скрипник, М. Соколик, Г. Тарасенко, С. Тютюнников, Л. Штика, А. Чухно та ін.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальна роль у розвитку людського капіталу належить освіті, яка є ключовим фактором успіху на ринку, запорукою економічного росту країни, збільшення її науково-технічного потенціалу. Становлення людського капіталу засобами освіти та професійної підготовки сприяє інвестиціям, активізує створення та втілення новітньої технологій, а також підвищує виробничу віддачу у розрахунку на одного працівника.

Нагальною умовою становлення економіки знань є людський капітал, а надавання знань та ідей становить основу економічного розвитку. Освіта, виховання, здоров'я, розвиток творчих здібностей виступають чинниками формування якісного людського капіталу, що забезпечить у майбутньому високий рівень особистого та суспільного доходу, мультиплікативний макроекономічний ефект.

Основними напрямками впливу освіти на людину виступають:

- продуктивність праці людини;
- розвиток в людині підприємницьких навичок, ти самим роблячи її ефективним організатором;
- збільшується швидкість поширення і здійснення наукових відкриттів.

Особи з високим рівнем освіти швидше відгукуються на зміни у виробництві, науці та техніці.

Сукупний людський потенціал України формується через поєднання людського та інтелектуального капіталу, що утворюються за рахунок власних вкладень, інвестицій сім'ї, роботодавця, держави, громадських фондів.

Науковці аналізуючи різнобічну структуру людського капіталу, мають спільне бачення визнаючи домінуюче значення освіти. Освіта виступає провідною галуззю виробництва людського капіталу, так як сприяє збільшенню капіталу здоров'я людини, поліпшенню її соціального благополуччя, що, у свою чергу, також сприяє економічному зростанню. Роль і вагомість людського капіталу, якості населення збільшується з кожним роком із огляду на системну демографічну кризу та хвилю депопуляції, яка охопила майже всі розвинуті країни світу. Україна також стала на шлях цього періоду у своєму розвитку. Усі демографічні передбачення свідчать про практичну неможливість подолання тенденції скорочення чисельності населення в майбутній перспективі.

Розвиток країни визначається інтенсивним зростанням «людського капіталу».

На сьогоднішній день в світі є розповсюдженим поняття про становлення в розвинених країнах так званої «нової економіки», «економіки знань», заснованої на результатах інформаційно-технологічної революції. У доіндустріальному й індустріальному суспільствах головним джерелом економічного розвитку були матеріальні чинники. Становлення й розвиток постіндустріального суспільства базується на людському капіталі, «нова економіка» — на знанні як джерелі багатства суспільства. З виникненням глобальних ринків знання стали чинником конкурентоспроможності країни. В основі конкурентоспроможності країни постає праця десятків мільйонів людей [4, с. 298-299]. Розвиток усіх видів виробництва, матеріальною нематеріального, свідчить про зростання частки вартості знань у всіх економічних категоріях: у ціні окремого товару - націнка за новизну, стиль, торгівельну марку, професійний дизайн, гарантії якості, страховки у вартості компанії - оцінка її

інтелектуальних активів (вкладення в людський капітал і дослідження та конструкторські розробки, патенти, ліцензії, ноу-хау) і управлінського потенціалу (кваліфікація менеджменту, стосунки зі споживачами і постачальниками) [5].

Швидка зміна знань в усіх сферах потребує від працівників постійного розширення свого світогляду, підвищення майстерності, набуття нових навичок, оскільки зміна ідей, знань, технологій відбувається швидше, ніж зміна поколінь. Люди, які не навчаються та періодично або постійно не підвищують свою майстерність, стають неконкурентними на ринку праці. Оскільки ринок праці постійно звужується, то працівники змушені пристосовуватися до його викликів і навчатися все активне життя. На сьогодні вартість додаткового вкладання коштів у підвищення компетентності та майстерності невпинно зростає [1, с. 44].

Людський капітал є головною рушійною силою у створенні та розвитку інноваційної економіки. Творче ядро людського капіталу – провідні вчені, викладачі, управлінці, вчителі та інші фахівці, які генерують інновації, формують сприятливі умови для інноваційного процесу і високої якості життя.

Важливими інститутами у формуванні людського капіталу є навчальні заклади (школи, університети та ін.). Отримавши певні знання на першому етапі, наступною метою є збереження вже існуючих та отримання нових. На цьому етапі важливу роль починає відігравати разом із сім'єю, вже система освіти. Батьки безпосередньо впливають на рішення дітей про відвідування школи, вони впливають на поведінку, прийняття рішення на користь навчання завдяки впливу домашнього середовища, а також допомагають дітям розвивати та вдосконалювати свої здібності.

Задля розуміння важелів впливу на формування людського капіталу у вищому навчальному закладі, необхідно виокремити основні елементи людського капіталу та шляхи його формування. До основних елементів, як було зазначено, відносяться професійна компетентність та мотивація. Формування людського капіталу відбувається на основі постійного накопичення знань, що

забезпечує безперервний розвиток професійної компетентності науково-педагогічного працівника та подальший саморозвиток особистості. Мотиваційний аспект також відіграє важливу роль у праці людини. Створення активної, диференційованої мотиваційної системи, яка відображає потреби викладача є необхідною умовою розвитку людського капіталу. Метою формування людського капіталу у вищому навчальному закладі є забезпечення достатнього рівня професійно-ділових якостей науково-педагогічних працівників, які необхідні для підготовки фахівців. Задля більш повного розуміння використання людського капіталу у вищому навчальному закладі, необхідно зазначити, що поняття «людський капітал» розглядається за трьома рівнями:

- на особистісному рівні людським капіталом називаються знання та навички, які людина здобула шляхом освіти, професійної підготовки, практичного досвіду, (використовуючи при цьому природні здібності) і завдяки яким вона може надавати цінні виробничі послуги іншим людям. На цьому рівні людський капітал можна порівняти з іншими видами особистої власності (майно, гроші, цінні папери), яка приносить доходи, і ми називаємо його особистим, або приватним, людським капіталом;

- на мікроекономічному рівні людський капітал являє собою сукупну кваліфікацію та професійні здібності всіх працівників підприємства, а також здобутки підприємства у процесі ефективно організації праці та розвитку персоналу. На цьому рівні людський капітал асоціюється з виробничим та комерційним капіталом підприємства, бо прибуток отримується від ефективного використання всіх видів капіталу;

- на макроекономічному рівні людський капітал включає накопичені вкладення в такі галузі діяльності, як освіта, професійна підготовка і перепідготовка, служба профорієнтації та працевлаштування, оздоровлення тощо, є суттєвою частиною національного багатства країни, і ми називаємо його національним людським капіталом. Цей рівень включає в себе всю суму людського капіталу всіх підприємств та всіх громадян держави (за

виключенням повторного рахунку), так само, як і національне багатство включає в себе сукупне багатство всіх громадян і всіх юридичних осіб [3, 13].

Накопичення людського капіталу має дві складові: інвестиції та споживання. На початковому етапі створюються умови накопичення людського капіталу: за рахунок системи інвестицій товариства, підприємства, сім'ї формуються структури, що забезпечують розширене відтворення потенційного людського капіталу. Державні вкладення в освіту населення в усьому світі визнаються необхідною умовою економічного зростання, проте не всі вони перетворюються на продуктивні інвестиції та приводять до якісної зміни людського капіталу. Накопичення людського капіталу відбувається в період навчання особистості в дошкільному навчальному закладі, школі, коледжі, інституті, університеті, на курсах підвищення кваліфікації. У початкових і середніх класах шкільної освіти відбувається накопичення первісного людського капіталу особистості. Початковий запас людського капіталу формується в процесі отримання шкільної освіти. Загальна середня освіта закладає базовий обсяг знань у галузі природничих, суспільних і гуманітарних наук. Людський капітал має позитивний вплив на розвиток суспільства, що виражається в темпах його економічного зростання, винятково за умови його ефективного використання.

Проаналізувавши, проблеми впливу надлишкової освіти можна зробити висновок, що феномен надлишкової освіти полягає в наступному. У теорії людського капіталу надлишкова освіта розглядається як один із варіантів неузгодженості між результатами освітньої системи та вимогами ринку праці, коли фактична освіта виявляється вище необхідного рівня. Але можливо і навпаки, коли фактична освіта виявляється нижче необхідного рівня, – «недостатня освіта». В англійській науковій літературі ці поняття позначаються термінами «overeducation» та «undereducation». Таким чином, явище overeducation пов'язане з переінвестуванням у людський капітал, відповідно, undereducation – з недоінвестуванням у людський капітал. «Недостатня освіта» (undereducation) може мати наслідком більш низьку

продуктивність праці, а «надлишкова освіта» (overeducation) є тотожною недовикористанню людського капіталу та означає повну або часткову втрату вкладених у неї інвестицій. Тобто на глобальному рівні – рівні всього суспільства – спостерігається така ситуація: навіть якщо самі працівники у зв'язку із цим не відчують особливого морального дискомфорту, сумарні втрати суспільства можуть бути значними [3, с. 4].

Країни мають різні періоди й швидкість накопичення людського капіталу. Інституційні відмінності між країнами проявляються в різних умовах доступу до позикових коштів, необхідних для отримання освіти. У країнах із більш розвиненими інститутами чиста вартість позик є нижчою, а попит на освіту, відповідно, – вищим. У країнах, у яких є можливість отримувати освіту безкоштовно, також спостерігається високий попит на освіту. Крім того, техногенні катастрофи й стихійні лиха впливають на зростання накопичення людського капіталу. «Недостатня освіта» частіше є проблемою країн, що розвиваються, з малопотужними системами освіти і, відповідно, обмеженою пропозицією кваліфікованої праці. Феномен «надлишкової освіти» більш притаманний розвиненим країнам із масовою третинною освітою, коли темпи її експансії можуть суттєво випереджати темпи зростання робочих місць, що вимагають високої кваліфікації.

Найважливішим фактором у освіті є праця викладача та студентів, де працею викладача можна вважати виробничими послугами людського капіталу. Ця співпраця є основою набуття необхідних компетентностей як студентів, так і викладачів. Саме діяльність, яка побудована на діалозі є найбільш продуктивною, тому що в цьому випадку розкривається мотивація у діяльності, як із боку викладача, так і з боку студента. Узгодження їх дій призведе до підвищення якості роботи. Ефективність роботи науково-педагогічного працівника також залежить від наявності та рівня сформованості професійних компетенцій, кваліфікації, умов праці і життя, людських та моральних якостей, загальної культури. Всі ці якісні характеристики впливають на підготовку студентів. Тобто науково-педагогічні працівники є основними

носіями людського капіталу у сфері вищого навчального закладу і можуть розглядатися як сукупність професійних компетенцій, культури, здоров'я та мотивації. Розвиток науково-педагогічних працівників вищого навчального закладу робить основний внесок в успішне досягнення організаційних цілей.

Інвестування у їх розвиток вигідне для всіх зацікавлених осіб вищого навчального закладу, тому що воно стає джерелом їх конкурентоздатності. Розвиток науково-педагогічних працівників повинен бути пов'язаний з показниками їх роботи, спрямований на покращення корпоративних, функціональних, командних та індивідуальних показників і, тим самим, робити основний внесок у досягнення кінцевих результатів всіх учасників навчально-виховного процесу вищого навчального закладу. Також розвиток спрямований на постійне удосконалення і самовдосконалення у професійному плані. Проте, необхідно зазначити, що такий розвиток має місце тільки у тих вищих навчальних закладах, де людина відчуває підтримку керівництва і колег.

Об'єктивна картина стану людського капіталу України досить сумна. Населення стрімко скорочується та старіє; народжуваність значно нижче рівня, необхідного для простого відтворення населення; частка працездатного населення зменшується; зростає трудова міграція, особливо Україна втрачає інтелектуальний капітал; відбувається погіршення стану здоров'я населення та зниження якості освіти, що призводить до нестачі кваліфікованого людського капіталу в усіх галузях економіки.[6]

Населення старіє, його працездатна частина зменшується.

Зниження якості освіти призводить до нестачі кваліфікованих кадрів в усіх галузях економіки. Україна швидше за всіх пострадянських країн (виключаючи Середню Азію) втратила надбання радянської системи освіти, незважаючи на значні темпи економічного зростання протягом багатьох років. Про охорону здоров'я годі й говорити.

Зменшення пропозиції робочої сили призводить до її подорожчання: Україна починає втрачати конкурентоспроможність за показником низької вартості робочої сили. [7]

В Україні дитина, що народилася сьогодні, може розраховувати тільки на досягнення 63% продуктивності дорослої людини з повноцінним утворенням в оптимальному стані здоров'я. Про це йдеться в дослідженні Світового банку. Хоча український показник вище середнього показника для країн з подібним рівнем економічного розвитку в усьому світі, проте це нижче середнього рівня для Європи і Центральної Азії. "І найбільше турбує те, що на відміну від більшості інших країн регіону і світу, в Україні не спостерігалось поліпшення рівня індексу людського капіталу в період між 2010 і 2020 роками.

Це означає, що для того, щоб український народ реалізував свій повний людський потенціал, необхідні великі за обсягом і цілеспрямовані інвестиції в освіту, охорону здоров'я і соціальний захист", - повідомляє Світовий банк.

Індекс людського капіталу від Світового банку показав, що пандемія COVID-19 ставить під загрозу ті значні результати, досягнуті в області охорони здоров'я і освіти за останнє десятиліття і особливо в країнах, що розвиваються. Індекс людського капіталу 2020 включає дані про охорону здоров'я та освіту для 174 країн, які охоплюють 98% населення світу станом на березень 2020 року. З 48 країн Європи і Центральної Азії, включених в індекс людського капіталу 2020 (ІЛК), 33 входять у верхню третину світу, і майже всі - в верхню половину. Однак в регіоні існують значні відмінності.

Стан сучасної освіти задає розвиток в Україні на багато років вперед. На сьогоднішній день державна політика така, що навчання у вищих навчальних закладах стає платним і можливість супити до університету, особливо учням із сільських шкіл, зменшується з року в рік. У процесі неперервної освіти формується людський капітал різних вікових груп. В українських ВНЗ основне ядро контингенту студентів – молодь 14-24 років. Проте на фоні зростання загальної чисельності студентів частка вікової групи 14–24 років поступово скорочується. Ця тенденція формується як внаслідок впливу демографічного фактора, так і зростання обсягів надання освітніх послуг для потреб економіки в кваліфікованих кадрах (здобуття другої освіти, підвищення кваліфікації, перепідготовка) для осіб старше 30 років. Представники цієї вікової категорії,

як потенційні трудові мігранти, прагнуть здобути вищу освіту, сподіваючись, що український диплом про вищу освіту буде визнаний в інших країнах. Активізуються процеси, коли особи, які здобули першу професійну підготовку у віці 14-24 роки, включаються у здобуття другої вищої освіти для підвищення власної конкурентоспроможності.

Стан сучасної освіти задає розвиток в Україні на багато років вперед. На сьогоднішній день державна політика така, що навчання вищих навчальних закладах стає платним і можливість вступити до університету, особливо учням із сільських шкіл, зменшується з року в рік.

Постійне зростання валового показника охоплення вищою освітою є для України сталою тенденцією. Після переходу до моделі масової вищої освіти та віднесення до неї освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста, Україна впевнено досягла показників найбільш розвинутих країн світу, і наразі значення показника перевищує показники ЄС у цілому.[8]

Розвиток людського капіталу означає мобілізацію державних і приватних ресурсів - від виховання в сім'ї до навчання протягом усього життя (lifelong learning). В ЄС відповідно до національними особливостями і традиціями розроблені орієнтири загальної політики в сфері шкільної освіти, оскільки питання про готовність населення брати участь в економіці знань залишається відкритим.

Зв'язок між людським капіталом і здатністю до інновацій, які все більше визначають конкурентоспроможність економіки, знаходить більш широкий зміст і не зводиться до рівня освіти.

Висновок. Людський капітал – знання і вміння, які створюють додану вартість для економіки і доходи для його власників, в якому роль освіти є ключовою. Тому саме в процесі навчання – формального і неформального – створюється людський капітал. Накопичення людського капіталу є одним з головних факторів економічного зростання, ключовим фактором економічного і соціального добробуту сучасних суспільств. Вигоди від вкладень в людський капітал різноманітні. Вони можуть бути як грошовими, так і не грошовими,

носити як споживчий, так і інвестиційний характер, діставатися як самим носіям, так і третім особам або всьому суспільству.

Система вищої освіти готує кадри, що має величезне значення для появи нового покоління знань і інновацій. Сьогодні, коли міняється структура зайнятості населення, зростає частка розумової праці у виробництві, зменшується потреба суспільства в малокваліфікованій праці, виникає питання пошуку додаткових джерел.

Список використаних джерел

1. Грیشнова О. А. Освіта як чинник людського розвитку і економічного зростання країни. Демографія та соціальна економіка. 2004. № 1-2. С. 93 -101.
2. Прушківська Е.В., Переверзева А.В. Освіта як складовий людського капіталу. Вісник Запорізького національного університету. 2008. №1(3). С.119-124.
3. Пищуліна О., Юрочко Т., Міщенко М., Жаліло Я. Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ. Центр Разумкова. Київ: Заповіт. 2018. 368 с
4. Норкіна Т. П., Скарбун З. О., Тарханова Н. О. Інвестиції в освіту як фактор розвитку людського капіталу // Економіка будівництва і міського господарства. 2008. Т. 4. №. 4. С. 211-218.
5. Грищенко І. М. Освітальна професійна підготовка фахівців у світлі євроінтеграційних процесів // Актуальні проблеми економіки. 2010. №. 7. С. 109.
6. Олексенко Р. І., Воронкова В. Г. Освіта як флагман прогресу людства та основа конкурентоспроможності закладів вищої освіти. Збірник науково-методичних праць Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного. 2020. С.202-210.
7. Олексенко, Р.І., Горбова, Н.А., Застрожнікова, І.В., Вороніна, Ю.Є., Нестеренко, О.М. Сучасна економічна освіта як нова хвиля та мегатренд розвитку епохи глобальної нестабільності. Збірник науково-методичних праць Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного. 2020. С.253-260.
8. Ортіна Г. В. Державне регулювання сучасною вищою освітою в контексті викликів цифрового суспільства. Публічне управління та адміністрування у цифровому суспільстві: монографія. 2020. С.135-147.

References

1. Grishnova O. A. Osvita y akchy`nny`klyuds`kogorozvy`tku i ekonomichnogo zrostani yakrayiny`. Demografiyasocial`naekonomika. 2004. # 1-2. S. 93 -101.
2. Prushkivs`ka E.V., Pereverzyeva A.V. Osvitayakskladovalyuds`kogokapitalu. Visny`kZaporiz`kogonacional`nogo univerty`tetu.2008. #1(3). S.119-124.
3. Py`shhulina O., Yurochko T., Mishhenko M., ZhaliloYa. Rozvy`toklyuds`kogokapitalu: nashlyaxudoyakisny`xreform. CentrRazumkova. Ky`yiv: Zapovit. 2018. 368 s
4. Norkina T. P., Skarbun Z. O., Tarxanova N. O. Investy`ciyi v osvityakfaktorrozvy`tkulyuds`kogokapitalu //Ekonomikabudivny`chtva i mis`kogogospodarstva. 2008. T. 4. #. 4. S. 211-218.
5. Gry`shhenko I. M. Osvitaprofesijnapidgotovkafaxivciv u svitliyevrointegracijny`xprocesiv //Aktual`niproblemy`ekonomiky`. 2010. #. 7. S. 109.
6. Oleksenko R. I., Voronkova V. G. Osvitayakflagmanprogresulyudstvataosnovakonkuretospromozhnostizakladivvy`shho yiosvity`. Zbirny`knaukovometody`chny`xprac`Tavrijs`kogoderzhavnogoagrotexnologichnog ouniverty`tetuimeniDmy`traMotornogo. 2020. S.202-210.
7. Oleksenko, R.I., Gorbova, N.A., Zastrozhnikova, I.V., Voronina, Yu.Ye., Nesterenko, O.M. Cuchasnaekonomichnaosvitayaknovaxvy`lyatamegatrendrozvy`tkuepoxy`global`noyi nestabil`nosti. Zbirny`knaukovometody`chny`xprac`Tavrijs`kogoderzhavnogoagrotexnologichnog ouniverty`tetuimeniDmy`traMotornogo. 2020. S.253-260.
8. Ortina G. V. Derzhavneregulyuvannyasuchasnoyuvy`shhoyuosvitoyu v kontekstivy`kly`kivcy`frovogosuspil`stva. Publichneupravlinnyataadministruvannya u cy`frovomususpil`stvi: monografiya. 2020. S.135-147.